

Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej (Yearbook of the Institute of East-Central Europe)

Szczegóły publikacji oraz instrukcje dla autorów:
<http://www.iesw.lublin.pl/rocznik/index.php>

KGB wobec zagrożeń systemu radzieckiego. Przykład rejonu trockiego w LSRR (1980-1984)

Adam Bobryk^a

^a Instytut Nauk Społecznych i Bezpieczeństwa Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach

Opublikowany online: 30.06.2017

Sposób cytowania: A. Bobryk, *KGB wobec zagrożeń systemu radzieckiego. Przykład rejonu trockiego w LSRR (1980-1984)*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 14 (2016), z. 2, s. 35-65.

„Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” („Yearbook of the Institute of East-Central Europe”) jest kwartalnikiem. Poszczególne teksty bądź całe zeszyty publikowane są w języku polskim lub angielskim. Na liście czasopism punktowanych Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” uzyskał bardzo wysoki wynik – 14 punktów. Jest również uwzględniony w bazach ICI Journals Master List oraz Central and Eastern European Online Library.

Adam Bobryk

KGB wobec zagrożeń systemu radzieckiego. Przykład rejonu trockiego w LSRR (1980-1984)

The KGB and the Threats of the Soviet System. The Case of the Trotsky Region in LSRR (1980-1984)

Abstract: In the USSR, including Lithuania, which was annexed in 1940, repression was the key tool used by the establishment to eliminate from the society any potential threats to the system. One of the key services was the KGB (eng. CSS = Committee for State Security). Its operation is presented with the Trotsky Region as an example. This administrative unit was characterised with a multinational population, and somehow peripheral location, yet still close to the capital of the Republic. Its unique character was emphasised by higher touristic activity resulting from the appeal of its cities and its position on the main route from Poland to Vilnius. As the possibilities to visit the country by people of other nationalities were limited, this was a very important factor for the secret services. The period which was analysed is 1980-1984. This was a particularly specific time as frequent changes in the key positions in the Communist Party took place at that time. During this period a slow change in the defined spheres of threat can be observed. Although the KGB activity was initially focused largely on surveillance of people who had been involved in anti-system activities decades earlier and most of whom had served jail sentences and on searching for the activity of the western intelligence, it later became a response to the challenges of the current times. They resulted largely from the effect of the changes taking place in Poland on the attitudes of the Russian citizens. This concerned the issues of achieving better working conditions through protests, the emerging criticism of the system and the aspirations to gain more civil liberties.

Keywords: the KGB, Soviet system, Trotsky region, special services.

Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR) – Союз Советских Социалистических Республик, powstał 30 grudnia 1922 roku. Do jego utworzenia przyczyniła się klęska Rosji w I wojnie

światowej. Kryzys tym wywołany spowodował erupcję niezadowolenia społecznego, które przerodziło się w ruch rewolucyjny. W konsekwencji przyniosło to istotne zmiany. Rewolucja lutowa 1917 roku doprowadziła do upadku caratu, ale nie przyczyniła się do rozwiązania istotnych problemów o charakterze politycznym i gospodarczym. Doszło do wybuchu wojny domowej. Zapoczątkowała ją kolejna rewolucja 25 października 1917 roku. Przeprowadzona została przez Socjaldemokratyczną Partię Robotniczą Rosji (bolszewików) – Российская социал-демократическая рабочая партия (большевиков), pod kierownictwem Włodzimierza Ilicza Lenina¹. W konsekwencji wprowadzono rządy dyktatorskie o charakterze totalitarnym. W takim systemie nie uznaje się żadnych ograniczeń w zakresie sprawowanej władzy. Jednocześnie występuje silne dążenie do objęcia kontrolą wszelkich przejawów życia społecznego².

W krótkim czasie wyeliminowane zostały wszystkie ugrupowania opozycyjne. Niepodzielną władzę sprawowała, powstała z przekształcenia w 1918 roku z Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej, Rosyjska Partia Komunistyczna (bolszewików) – Российская коммунистическая партия (большевиков). Zmieniła ona w 1925 roku nazwę na Wszechzwiązkowa Partia Komunistyczna (bolszewików) – Всесоюзная коммунистическая партия (большевиков). Po czym w 1952 roku przemianowano ją na Komunistyczną Partię Związku Radzieckiego (KPZR) – Коммунистическая партия Советского Союза. W dniu 28 sierpnia 1991 roku została ona rozwiązana i zdelegalizowana przez Radę Najwyższą ZSRR. Formalnie system monopartyjny³ w Związku Radzieckim zniesiono 9 października 1990 roku,

- 1 Szerzej zob. R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 2006; J. C. Davenport, *The Bolshevik Revolution*, New York 2010; V. Moritz, H. Leidinger, *Die Russische Revolution*, Wien 2011.
- 2 N. Goodman, *Wstęp do socjologii*, Poznań 1997, s. 238. Szerzej zob. J. Romanek, *Totalitaryzm sowiecki w ocenie polskiej prasy wojskowej lat 1929-1939*, Toruń 2009; *Totalitaryzmy XX wieku. Idee, instytucje, interpretacje*, red. B. Szlachta, W. Kozub-Ciembrowicz, H. Kowska-Strus, M. Kiwior-Filo, Kraków 2010; *Czas totalitaryzmu. Stalinizm, faszyzm, nazizm i pokrewne systemy polityczne w XX wieku*, red. E. C. Król, J. Szymoniczek, Warszawa 2011.
- 3 „System monopartyjny polega na opanowaniu organów władzy państwowej przez członków jednej partii politycznej i prawnym zastrzeżeniu panowania politycznego danej partii oraz na zakazie organizowania się obywateli w inne ugrupowania polityczne. Wszelka opozycja polityczna jest szczególnie ostro zwalczana. [...] Dla monopartyjnego systemu władzy jest istotne utożsamianie państwa z daną partią polityczną. [...] Jednocześnie ideologia partii politycznej staje się ideologią państwa i określa jego funkcje”. J. Turowski, *Socjologia. Wielkie struktury społeczne*, Lublin 2000, s. 134-135.

aczkolwiek już od 1988 roku na terenie kraju działały partie polityczne jako ugrupowania nielegalne, ale jawne i praktycznie niepoddawane represjom. Niemniej kilkadziesiąt wcześniejszych lat charakteryzowało się polityką terroru, szczególnie wzmożonego w okresie rządów Józefa Wissarionowicza Stalina. W tym czasie przeprowadzono powszechną kolektywizację ziemi, upaństwowiono wszelkie zakłady produkcyjne, zabroniono prywatnej inicjatywy gospodarczej, realizowano proces ateizacji społeczeństwa oraz jego intensywnej indoktrynacji, wykluczając przy tym jakąkolwiek aktywność polityczną i społeczną niebędącą elementem systemu. Przyczyniały się do tego: powszechna inwigilacja, represje i izolacja od kontaktów zewnętrznych. Wszelkie te działania były podejmowane jako środek do osiągnięcia celu, jakim był komunizm⁴.

Obszar Związku Radzieckiego po jego zawiązaniu był mniejszy niż przedrewolucyjnej Rosji. Wynikało to z odzyskania niepodległości przez kraje wcześniej okupowane, jak Polska czy Litwa, lub też z ukształtowania nowych państw przez narody, które uprzednio nie posiadały tej formy organizacji politycznej, czego przykładami są m.in. Łotwa i Estonia. Polityka państwa radzieckiego ukierunkowana była zarówno na ekspansję ideologiczną i doprowadzenie do powstania państw zależnych, jak też na poszerzanie własnego obszaru, zwłaszcza w odniesieniu do terytoriów wcześniej wchodzących w skład Imperium Rosyjskiego. Jednym z elementów tej strategii było zawarcie 23 sierpnia 1939 roku z Wielką Rzeszą Niemiecką – Großdeutsches Reich – tzw. paktu Ribbentrop-Mołotow. Określono w nim strefy wpływów poszczególnych państw. W konsekwencji 1 września 1939 roku Niemcy zaatakowali Polskę. Dało to początek II wojnie światowej. W jej wyniku ZSRR poszerzył zarówno swoją strefę wpływów, jak i granice. Doszło do tego m.in. przez przejęcie części terytorium Rzeczypospolitej (1939) i aneksję Republiki Litewskiej (Lietuvos Respublika) jako Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (LSRR) – Литовская Советская Социалистическая Республика – do Związku Radzieckiego (1940). Jednocześnie obszar Litwy został poszerzony o Wileńszczyznę (1939), wchodzącą wcześniej w skład państwa polskiego. Ludność tam zamieszkałą poddano intensywnemu oddziaływaniu

4 Szerzej zob. M. McCauley, *Narodziny i upadek Związku Radzieckiego*, Warszawa 2010.

ideologicznemu i działaniom mającym na celu implementację standardów radzieckich. Zmieniła się również struktura społeczna. Wpływ na to miało ukształtowanie nowych granic, a także batalie wojenne, zwłaszcza okres okupacji niemieckiej (1941-1944). Po zakończeniu działań zbrojnych ponownie ustanowiono na tym obszarze władzę radziecką, zwalczając polski i litewski ruch oporu. W konsekwencji zmian politycznych i zawarcia umów międzypaństwowych, określających nowy kształt terytorialny państw, część osób wyjechała, aby osiedlić się na innych obszarach wchodzących w skład nowych granic Polski, a na ich miejsce przybyli osiedleńcy z pozostałych regionów Litwy i całego ZSRR. Ludność poddawana była nie tylko presji ideologicznej, ale również działaniom asymilacyjnym. Dość powszechną tendencją było wywoływanie procesów rusyfikacyjnych. Jednocześnie mniejszości, jak Polacy, byli także pod wpływem mechanizmów lituanizacyjnych. Oficjalnie zaś głoszona była teza o „braterskim współżyciu narodów”, „rozwijaniu procesów internacjonalizmu” oraz braku konfliktów o podłożu ekonomicznym i narodowościowym w państwie radzieckim. Pomimo upowszechniania tych stwierdzeń były one dość dalekie od rzeczywistości⁵. Polityka represji prowadziła natomiast do ograniczenia napięć na tle narodowościowym, ukrywania ich czy też zamrożenia.

Istotny instrument oddziaływania na społeczeństwo w celu eliminowania potencjalnych zagrożeń dla systemu, jak również wymuszania posłuszeństwa obywateli, stanowił aparat represji. Jedną z kluczowych służb był Komitet Bezpieczeństwa Państwowego (KGB) – Комитет государственной безопасности. Powstał on 13 marca 1954 roku. Jego poprzednikami były: Wszechrosyjska Nadzwyczajna Komisja do Walki z Kontrrewolucją i Sabotażem – Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем (1917-1922), Państwowy Zarząd Polityczny – Государственное политическое управление (1922-1923), Zjednoczony Państwowy Zarząd Polityczny – Объединённое

5 Szerzej zob. R. J. Misiūnas, R. Taageper, *Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940/1980*, Vilnius 1992; *Lietuvos naikinimas ir tautos kova 1940-1998*, oprac. I. Ignatavičius, Vilnius 1999; A. Srebrakowski, *Polacy w Litewskiej SRR 1944-1989*, Toruń 2000; A. E. Senn, *Lietuva 1940. Revoliucija iš viršaus*, Vilnius 2009; D. R. Marples, *Historia ZSRR. Od rewolucji do rozpadu*, Wrocław 2011; A. Anušauskas, *Teroras 1940-1958 m.*, Vilnius 2012.

государственное политическое управление (1923-1934), Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych – Народный комиссариат внутренних дел (1934-1946), Ministerstwo Bezpieczeństwa Państwowego – Министерство государственной безопасности (1946-1954). Niezależnie od nazwy służby te zajmowały się inwigilacją ludności, kontrolą działalności wszelkich instytucji w kontekście ich lojalności wobec systemu, bezpieczeństwem gospodarki, ochroną strategicznych obiektów, zwalczaniem jakichkolwiek przejawów oporu, działalnością wywiadowczą i kontrwywiadowczą⁶.

Troki są miastem rejonowym, usytuowanym w pobliżu stolicy Litwy – Wilna. To jedno z miejsc w republice najczęściej odwiedzanych przez turystów. Pierwsze wzmianki o nim pochodzą z XII wieku. Stanowiły jedną z ulubionych siedzib wielkiego księcia litewskiego Witolda. Na przełomie XIV i XV wieku zbudował on tam istniejący do dziś zamek na wyspie. Troki zostały też stolicą województwa trockiego w 1413 roku. Od XVI wieku ich znaczenie jako ośrodka administracyjnego zmalało, ale odgrywały lokalną rolę jako miasto powiatowe lub rejonowe, położone były bowiem na głównej trasie do Wilna⁷. Po I wojnie światowej znalazły się w granicach II Rzeczypospolitej. Przez cały okres międzywojenny Litwa zgłaszała roszczenia dotyczące przynależności państwowej tych obszarów. Po wybuchu II wojny światowej, we wrześniu 1939 roku, zostały one zajęte przez Armię Czerwoną. Po zawarciu litewsko-radzieckiego układu o wzajemnej pomocy i przyjaźni (10 października 1939), przy protestach rządu polskiego na emigracji, Wileńszczyznę wraz z Trokami włączono do Republiki Litewskiej. Kraj ten zaś w okresie 15 czerwca – 3 sierpnia 1940 roku utracił niepodległość i wraz z pozostałymi republikami bałtyckimi został anektowany przez ZSRR⁸. Rozpoczął się wówczas nowy etap funkcjonowania rejonu trockiego. Charakteryzowały go zmiany ludnościowe, przemiany struktury ekonomicznej i kształtowanie nowych uwarunkowań politycznych.

6 Szerzej zob. A. Север, *История КГБ*, Москва 2008.

7 G. Błaszczuk, *Litwa współczesna*, Warszawa–Poznań 1992, s. 312-313.

8 P. Łossowski, *Litwa a sprawy polskie 1939-1940*, Warszawa 1985, s. 52, 55-57, 326-329.

Tabela 1. Struktura narodowościowa rejonu trockiego w latach 1959-1989

Rok	Litwini		Polacy		Rosjanie		Białorusini		Inni	
	Ogółem	%	Ogółem	%	Ogółem	%	Ogółem	%	Ogółem	%
1959	24 332	43,3	23 906	42,6	5 103	9,1	1 789	3,2	993	1,8
1970	35 792	51,7	22 939	33,1	6 857	9,9	2 290	3,3	1 338	2
1979	39 312	53,9	21 510	29,5	7 695	10,5	2 900	4	1 412	2
1989	46 801	57,6	19 365	23,8	9 651	11,9	3 301	4,1	2 114	2,6

Źródło: P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Litwie*, Warszawa 1997, s. 194-195, 202-203, 208-209, 232-233.

Działania KGB mające na celu rozpoznanie, zdefiniowanie i wyeliminowanie zagrożeń systemu radzieckiego ukazano na przykładzie rejonu trockiego. Charakteryzował się on dużym zróżnicowaniem narodowościowym, nieco peryferyjnym położeniem, ale jednocześnie umiejscowieniem w niewielkiej odległości od stolicy republiki. Jego specyfikę podkreślały: wzmożony ruch turystyczny wynikający z atrakcyjności miejsca i lokalizacja na głównej trasie prowadzącej z Polski do Wilna. W warunkach ograniczenia możliwości odwiedzania kraju przez obywateli innych państw miało to dla służb istotne znaczenie. Analizie poddano lata 1980-1984. Był to specyficzny okres związany z częstymi zmianami na kluczowych stanowiskach w partii komunistycznej. Funkcje sekretarza generalnego KPZR pełnili wówczas: Leonid Ilicz Breżniew (14 października 1964 – 10 listopada 1982), Jurij Władimirowicz Andropow (12 listopada 1982 – 9 lutego 1984), Konstantin Ustinowicz Czernienko (13 lutego 1984 – 10 marca 1985). W tym czasie ograniczenia w zakresie izolacji obywateli ZSRR od kontaktów zewnętrznych nieco zelżały, pomimo wyrażanego przez służby niepokoju o postawy mieszkańców wobec wzorów zachowań dominujących w krajach zachodnich. Początkiem tego procesu było zorganizowanie XXII Letnich Igrzysk Olimpijskich w Moskwie (19 lipca – 3 sierpnia 1980). Należy odnotować, że Troki były miejscem treningów reprezentacji radzieckiej w wioślarstwie. Stopniowo odchodzono od powojennych definicji zagrożeń opartych na bezpieczeństwie militarnym, a jednocześnie odnotowywano występowanie nowych, niebezpiecznych dla funkcjonowania ustroju zjawisk, będących efektem rozwoju technologicznego, jak upowszechnianie niekontrolowanego dostępu do kultury zachodniej.

Pomimo pewnych symptomów zmian, funkcjonariusze KGB z rezerwą i obawami odnosili się do sytuacji w krajach zależnych od ZSRR,

zwłaszcza w Polsce. Praca służb zasadniczo ukierunkowana była na powstrzymanie rozprzestrzeniania idei i informacji dotyczących działalności NSZZ „Solidarność”. Ugrupowanie to – powstałe w wyniku porozumień w Gdańsku, zawartych 31 sierpnia 1980 roku między strajkującymi robotnikami a przedstawicielami władzy – było odbierane jako wyjątkowe zagrożenie dla systemu. W konsekwencji jakkolwiek przejaw zainteresowania nim traktowany był jak wymierzony w państwo radzieckie. Na terenie rejonu trockiego nakładał się na to znaczący udział mniejszości polskiej w strukturze ludnościowej. Uznawano jednocześnie, że Polacy tworzą środowisko szczególnie podatne na trendy występujące w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (PRL). Dlatego też podlegali wnikliwej obserwacji.

Analizowany okres poprzedza przełomowy moment w funkcjonowaniu państwa radzieckiego związany z objęciem 11 marca 1985 roku funkcji sekretarza generalnego KPZR przez Michaiła Siergiejewicza Gorbaczowa. Dostrzegając niewydolność systemu, postanowił on przeprowadzić w państwie radykalne reformy. Rozpoczął wdrażanie polityki „pierestrojki” (przebudowy), „głasności” (jawności) i „uskorzenia” (przyśpieszenia). Głównym celem było podniesienie efektywności gospodarki. Z tego powodu do systemu centralnego planowania wprowadzano pewne elementy rynkowe. Dążąc do ograniczenia konfliktów z państwami zachodnimi, powoli zaczęto łagodzić politykę zagraniczną i odstępować od wyścigu zbrojeń. W życiu wewnętrznym stopniowo poszerzano zakres możliwej pozasystemowej aktywności obywateli, znoszono ograniczenia w kontaktach z obcokrajowcami, pojawiły się możliwości wyjazdów zagranicznych. Powodowało to zwiększanie zainteresowania obywateli sprawami publicznymi i dążenie do ich rozwiązywania w sposób odmienny od akceptowanego przez organy władzy. Rozbudziło to również ruchy narodowe w poszczególnych republikach radzieckich. Przyczyniało się do osłabiania systemu i pojawiania się tendencji separatystycznych. W konsekwencji doprowadziło to do uniezależnienia się poszczególnych republik i w 1991 roku rozpadu ZSRR⁹.

9 Szerzej zob. M. Gorbatschow, *Umgestaltung und neues Denken für unser Land und für die ganze Welt*, Berlin 1988; M. Schmitt, *Das Ostgeschäft von morgen. Glasnost–Perestroika–Uskorenje*, Baden-Baden 1988; A. В. Шубин, *Парадоксы перестройки. Упущенный шанс СССР*, Москва 2005; A. Яковлев, *Перестройка: 1985-1991*, Москва 2008.

Proces ten zainicjowała Litwa. Pierwsze działania zmierzające do odrodzenia narodowego i ukierunkowane na uzyskanie suwerenności państwowej podjęto w 1987 roku. Na szeroką skalę aspiracje niepodległościowe zaczęto realizować od następnego roku. Interesujące, że nie był to proces tylko oddolny, ale że w jego przebieg aktywnie włączały się również republikańskie struktury władzy. Doprowadziło to 11 marca 1990 roku do jednostronnego ogłoszenia niepodległości przez Radę Najwyższą Litwy, uznanego przez władze ZSRR 6 września 1991 roku. Działania te wywołały szereg konfliktów i sporów także wśród mieszkańców republiki. Obserwowano bowiem proces odrodzenia narodowego nie tylko Litwinów, ale i innych narodowości, w tym Polaków, którzy dążyli do podniesienia swojego statusu społecznego¹⁰. Wcześniej wszelkie przejawy aktywności narodowej reglamentowane były przez decyzje organów KPZR, ich kontrolą i infiltracją zajmowało się zaś KGB. Były one więc wytłumione, gdyż – jak oceniano – zagrażały bezpieczeństwu systemu. Po zniesieniu ograniczeń pojawiły się nie jako nowe zjawisko, ale element wcześniej zamrożonego procesu.

Rejon trocki, jak wspomniano, pomimo nieco peryferyjnego położenia, miał duże znaczenie dla bezpieczeństwa systemu radzieckiego w LSRR. Służby specjalne charakteryzowały go w „Planie podstawowych agenturalno-operacyjnych i organizacyjnych przedsięwzięć trockiego Komisariatu Rejonowego KGB Litewskiej SRR na 1980 r.” jako kluczowy dla pracy wywiadu i kontrwywiadu. Stwierdzono, że „może budzić zainteresowanie służb specjalnych przeciwnika obecnością na jego terenie wielkiego energetycznego obiektu – Litewskiej P[aństwowej] E[lektrowni] R[ejonowej] [Государственная районная электростанция им. В. И. Ленина – wchodząca w skład zjednoczonego systemu energetycznego Północ–Zachód], specjalnego obiektu wojskowego [jednostka wojskowa nr 54776], węzła kolejowego – st.[acji] Landwarów, odcinka magistrali Moskwa–Kaliningrad, linii łączności rządowej [KM-4] i trasy gazociągowej, które zagrożone mogą być pożarami lub wybuchem. Odwiedzanie przez turystów z krajów kapitalistycznych miasta Troki i zamku na jeziorze Galwe może być wykorzystywane przez służby specjalne przeciwnika do realizacji

10 Szerzej zob. A. Bobryk, *Odrodzenie narodowe Polaków w Republice Litewskiej 1987-1997*, Toruń 2005.

agenturalnych akcji albo przeprowadzenia ideologicznych dywersji przeciwko ZSRR. Budzi zainteresowanie znaczna liczebność ruchu osobowego opartego na bezpośrednich kontaktach z Polską Rzeczpospolitą Ludową, co może być wykorzystywane przez służby specjalne przeciwnika w wywrotowych celach przeciwko ZSRR¹¹. Interesujące, że miasto było zamknięte dla indywidualnego ruchu turystycznego w odniesieniu do obcokrajowców, którzy mogli je odwiedzać tylko w sposób zorganizowany. Niemniej stwierdzano przypadki nielegalnego wjazdu m.in. dyplomatów¹².

1. Zadania KGB w rejonie trockim

Jako zadania na 1980 rok Komisariat Rejonowy KGB¹³ uznawał „ujawnianie agentury przeciwnika w potoku turystów, odwiedzających Troki i wśród radzieckich obywateli; ujawnianie i przerywanie akcji dywersji ideologicznej przeciwnika; poszukiwanie wydawców i kolporterów nielegalnych publikacji; zapobieganie nadzwyczajnym zdarzeniom w gospodarce narodowej; prowadzenie dochodzeń w nierozwiązanych sprawach; dalsze udoskonalanie agenturalnego aparatu, profilaktycznej pracy i działań w sprawach operacyjnych”¹⁴.

Należy zwrócić uwagę na fakt, iż nie tylko przyjazdy obcokrajowców uważano za niebezpieczne. Wyjazdy obywateli ZSRR za granicę również rozpatrywano w kategoriach zagrożenia. Uznawano bowiem, iż zachodnie służby specjalne wykorzystują to do pozyskiwania osób realizujących wywrotową działalność w Związku Radzieckim. W konsekwencji podejmowano inicjatywy służące rozpoznaniu potencjalnie podatnych na te zagrożenia ludzi i zniechęceniu ich do wyjazdów. W grupie ryzyka uwzględniono również osoby, które zajmowały się kontrabandą i co do których pojawiały się wątpliwości dotyczące ich

11 Lietuvos upatingasis archyvas (LYA), *План основных агентурно-оперативных и организационных мероприятий Тракайского райотделения КГБ Литовской ССР на 1980 год*, F. K-11, ap. 1, b. 3858, l. 10-21, s. 1.

12 Tamże, s. 4. Przykładowo w 1982 roku za nielegalny wjazd na teren rejonu trzech obcokrajowców zostało ukaranych grzywną, a dwie obywatelki Australii, które określono jako „sekcjarki”, wydalone z ZSRR. LYA, *Отчёт Тракайского райотделения КГБ Литовской ССР о работе за 1982 год*, F. K-11, ap. 1, b. 3872, l. 21-30, s. 5.

13 W całym analizowanym okresie naczelnikiem Komisariatu Rejonowego KGB w rejonie trockim był ppłk J. K. Radionow.

14 LYA, *План основных [1980]...*, s. 2.

politycznych oraz moralnych wartości. Dlatego też, w celu lepszego rozpoznawania sytuacji, do wyjeżdżających grup turystycznych włączano współpracowników służb¹⁵.

Na zadania KGB oddziaływały również zmiany związane z polityką międzynarodową i wydarzenia w Polsce. W sprawozdaniu za 1982 rok stwierdzono, że wysiłki w pracy operacyjnej „ukierunkowane były na zapewnienie bezpieczeństwa państwowego w rejonie w warunkach pewnej aktywizacji nacjonalistycznych i klerykalnych elementów, wywołanej agresywnym kursem waszyngtońskiej administracji i wpływem polskich wydarzeń”¹⁶. W 1984 roku podkreślano: „W planie walki z ideologiczną dywersją przeciwnika przez Komisarjat Rejonowy główną uwagę poświęcać zrywowi zamysłów ideologicznych centrów nacjonalistycznej emigracji i wrogich elementów prowadzących organizacyjną antyradziecką działalność, szczególnie wśród młodzieży, duchowieństwa i wiernych, przerywając wydawanie nielegalnych wydawnictw”¹⁷.

W celu osiągnięcia zamierzonych celów nie tylko prowadzono pracę operacyjno-rozpoznawczą, ale też zajmowano się propagowaniem przyjętych postaw ideowo-moralnych. Służyło to wskazywaniu właściwych zachowań, jak również kształtowaniu pozytywnego wizerunku oraz tworzeniu warunków do pozyskiwania nowych współpracowników. W planie na 1983 rok podkreślano: „Stale zajmować się umacnianiem związków kadr operacyjnych KR KGB z pracownikami rejonu, partyjnymi, radzieckimi, gospodarczymi i komsomolskimi organizacjami w ich miejscach działania. Operacyjnym funkcjonariuszom zalecić regularne występowanie przed robotnikami i uczącą się młodzieżą rejonu z kwestiami dotyczącymi politycznej dywersji przeciwnika, politycznej czujności ludności. Wspólnie z redakcją rejonowej gazety przygotować i opublikować w prasie materiały o okrucieństwach litewskich burżuazyjnych nacjonalistycznych band na terenie rejonu w okresie powojennym”¹⁸.

15 Tamże, s. 4.

16 LYA, *Отчёт Тракайского [1982]...*, s. 1.

17 LYA, *Отчёт об агентурно-оперативной работе и работе с кадрами Тракайского райотделения КГБ Литовской ССР за 1984 год*, Ф. К-11, ар. 1, б. 3886, л. 23-34, s. 4.

18 LYA, *План основных агентурно-оперативных и организационных мероприятий Тракайского райотделения КГБ Лит. ССР на 1983 год*, Ф. К-11, ар. 1, б. 3875, л. 1-10, s. 10.

Zwracano również uwagę na umacnianie ideologicznych postaw pracowników organów bezpieczeństwa. Przykładowo w planie na 1984 rok zapisano: „Wspólnie z organizacją partyjną Komisariatu Rejonowego kształcić skład osobowy jednostki w duchu sławnych rewolucyjnych i bojowych tradycji organów WCzK-KGB, podwyższenia politycznego, moralnego i kulturalnego poziomu funkcjonariuszy oraz członków ich rodzin. W tym celu w 1984 r. zorganizować kolektywne oglądanie i omawianie filmów artystycznych o czekistach, zespołowe wyjazdy do teatrów i na koncerty w Wilnie, a także do muzeów i wyjątkowych, atrakcyjnych miejsc republiki”¹⁹.

2. Agenci

Jednym z instrumentów działania KGB była sieć agenturalna. Dążono do pozyskania współpracowników we wszystkich obszarach życia rejonu, by otrzymywać informacje niedostępne w oficjalnym obiegu lub oddziaływać na zachowania mieszkańców. W 1979 roku na terenie rejonu zarejestrowanych było 62 agentów. Wśród nich było 13 inżynierów i techników, 12 wcześniej sądzonych za antypaństwową działalność, 11 nauczycieli, 6 pracowników służby zdrowia, 3 księży. KGB nisko oceniało ich aktywność. Stwierdzano: „materiałów od agentury cały czas napływa mało, nie wszystkie obiekty SOR [Sprawy Operacyjnego Rozpracowania] są zabezpieczone agenturą, słabo jest rozpoznana operacyjna sytuacja w katolickich parafiach, wśród uczącej się młodzieży”²⁰. W 1980 roku z rejonu wyjechało 2 agentów, 7 przeostało funkcjonować. W tym czasie zwerbowano 4 nowych, a 7 przejęto z innych struktur KGB. Stan agentury wzrósł więc do 64 osób, co było najwyższym wskaźnikiem w analizowanym okresie²¹. Należy odnotować, że pomimo pozyskiwania nowych współpracowników sieć agenturalna później stopniowo się zmniejszała i w 1984 roku liczyła 54 osoby²².

19 LYA, План основных агентурно-оперативных и организационных мероприятий Тракайского районного отделения КГБ Лит. ССР на 1984 год, F. K-11, ар. 1, б. 3886, л. 5-15, с. 10-11.

20 LYA, План основных [1980]..., с. 2.

21 LYA, Статистические сведения о результатах работы Тракайского РО КГБ Лит. ССР за 1980 год по пятой линии, F. K-11, ар. 1, б. 3859, л. 12-21, с. 1-2.

22 LYA, Статистические сведения о результатах контрразведывательной работы Тракайского РО КГБ ЛССР за 1984 год, F. K-11, ар. 1, б. 3886, л. 23-34, с. 1.

Dla zwiększenia skuteczności pracy sieci agenturalnej postanowiono zrealizować w 1981 roku dodatkowe szkolenia i kontrole. Postawiono zadanie: „wychowywać agentów w duchu radzieckiego patriotyzmu, miłości do naszej socjalistycznej Ojczyzny i oddania idei socjalizmu”²³. W planie działań na 1981 rok podkreślano konieczność zwiększenia aktywności służb na odcinku polskim. Wynikało to z przemian dokonujących się w PRL oraz wysokiego wskaźnika udziału ludności polskiej w strukturze narodowościowej rejonu. Interesujące, iż KGB podawało wyższy jej wskaźnik (32%) niż rok wcześniej ustalono to w spisie powszechnym (29,5%). W związku z tym stawiano zadanie: „wzmocnienia agenturalnych pozycji Komisariatu Rejonowego KGB w zakresie nowych, jakościowych werbunków osób polskiej narodowości, posiadających w PRL kontakty budzące zainteresowanie organów KGB i możliwość wyjeżdżania do nich”²⁴. W efekcie na koniec 1981 roku wśród 62 agentów 6 było narodowości polskiej, natomiast z 71 kontaktów operacyjnych 10 stanowili Polacy²⁵. Uznawano to jednak za nieadekwatny do zadań współczynnik i w planie pracy na 1982 rok pojawiło się zadanie zwerbowania jeszcze co najmniej 3 agentów narodowości polskiej²⁶.

Pomimo że agenci pochodzili z różnych środowisk, mieli ograniczony zakres oddziaływania. Świadczy o tym przypadek ks. Jonasa Zubrusa, który przybył do Trok w 1981 roku z Kamieńca Podolskiego. Wiedzano o nim, iż wcześniej rozpowszechniał nielegalną literaturę i łamał przepisy dotyczące sprawowania posługi religijnej, za co czasowo zakazano mu wykonywania funkcji duchownego. Na nowym miejscu rozpoczęto wobec niego sprawę operacyjnego rozpracowywania, umieszczając w jego otoczeniu m.in. dwóch agentów będących duchownymi – „Jurgisa” i „Petrauskasa”. Jak stwierdzono, nie zyskali oni jednak zaufania figuranta. Wobec tego skierowano do działania „Algisa”, młodego specjalistę rolnictwa, którego metoda – stwarza-

23 LYA, *План основных агентурно-оперативных и организационных мероприятий Тракайского райотделения КГБ Лит. ССР на 1981 год*, F. K-11, ар. 1, б. 3866, л. 1-9, s. 8.

24 Там же, s. 3.

25 LYA, *Отчёт Тракайского райотделения КГБ Литовской ССР о проделаной работе за 1981 год*, F. K-11, ар. 1, б. 3866, л. 74-85, s. 4; LYA, *Статистические сведения о результатах работы Тракайского РО КГБ по пятой линии за 1981 год*, F. K-11, ар. 1, б. 3866, л. 74-85, s. 1.

26 LYA, *План основных агентурно-оперативных и организационных мероприятий Тракайского райотделения КГБ Лит. ССР на 1982 год*, F. K-11, ар. 1, б. 3872, л. 7-15, s. 5.

nia pozorów, że poszukuje drogi wiary – okazała się skuteczniejsza. Jednak w związku z przeniesieniem, w grudniu 1982 roku, księdza do rejonu wareńskiego, zadanie jego rozpracowywania przekazano do tamtejszych struktur KGB²⁷. W celu skuteczniejszego zinfiltrowania środowiska katolickiego w planie na 1983 rok wskazano zadanie pozyskania współpracowników w każdej parafii. Argumentowano to tym, że należy „we właściwym czasie ujawniać i uprzedzać możliwe niepożądane ekscesy pośród wierzących, religijnych fanatyków, reakcyjnych księży i zakonniczego elementu”²⁸.

Dzięki sieci agenturalnej KGB mogło prowadzić skuteczniejszą inwigilację obywateli i weryfikować nadchodzące sygnały. Współpracownicy podejmowali także działania o charakterze psychologicznym oraz socjotechnicznym w celu osiągnięcia celów operacyjnych i politycznych. Chodziło o wpływ na postawy i zachowania ludności. W obszarze ich zainteresowania były również kwestie związane z gospodarką kraju w zakresie wypełniania ról społecznych i zawodowych oraz relacji interpersonalnych w zakładach pracy. Brali więc udział w niejawnym nadzorze nad społeczeństwem. Jednak pomimo dużych możliwości operacyjnych KGB, jej sieć agenturalna była niewystarczająca i mało efektywna. Świadczy o tym chociażby szereg przypadków niustalenia sprawców lub pozyskiwanie informacji mało znaczących.

3. Wrogowie ludu

Termin „wróg ludu” stosowany był w radzieckiej propagandzie oraz prawodawstwie od 1917 roku. Definicja tego określenia była zmienna, dość ogólna i uznaniowa. Przyjmowano, że wspomniani wrogowie są przeciwnikami nie tylko władzy, ale też wszystkich obywateli określanych jako lud. W zamierzeniu było również ukazanie nieracjonalności ich działania i marginalności poparcia. Taka definicja uzasadniała represje. Do zwalczania wrogów ludu stosowano wszelkie metody. Określenie to było narzędziem walki z przeciwnikami politycznymi, niezależnie od ich nastawienia. Faktycznie bowiem mogło być wykorzystane przeciwko wszystkim. Stosowano je za każdym

27 Tamże, s. 3; LYA, *Отчёт Тракайского [1982]...*, s. 2.

28 LYA, *План основных [1983]...*, s. 5.

razem, gdy pojawił się jakikolwiek przejaw niezadowolenia z funkcjonowania systemu, wyrażony nawet w sferze prywatnej²⁹. Poprzez naznaczenie, zdefiniowanie jako wrogów stanowiło rodzaj sankcji społecznej, stygmatyzowało całe kategorie ludności³⁰. Określenie to nie tylko stosowano do konkretnej osoby, ale też odnoszono do kilku pokoleń (np. syn wroga ludu). Wpływało to na ograniczenie możliwości rozwoju zawodowego, aktywności społecznej lub wolności. Charakterystyczne, iż odbycie wyroku, niezależnie od tego, ile czasu upłynęło od dokonania faktycznego lub wymyślnego przestępstwa, nie wymazywało winy i kwalifikowało do grupy podwyższonego ryzyka, która była poddawana szczególnemu nadzorowi oraz obserwacji.

Do kategorii wrogów ludu na analizowanym obszarze zaliczano ponad 1000 osób. W 1980 roku na terenie rejonu mieszkało 600 obywateli, którzy wrócili z zesłania, 123 tzw. legalizowanych bandytów, 317 wcześniej skazanych za szczególnie ciężkie przestępstwa wobec państwa radzieckiego³¹. Jak szacowano, 40 z nich było przywódcami lub uczestnikami „uzbrojonych band nacjonalistycznych, faszystowskich jednostek karnych i podziemnych antyradzieckich organizacji”³². Wobec 11 z nich prowadzono sprawy operacyjnego rozpracowywania³³. Obserwowano – jak ich określano – „byłych agentów hitlerowskiego wywiadu” Edvardasa Žviriukasa i Marię Maselskaitė-Beiviniene. Przede wszystkim stawiano zadania ujawnienia ich kontaktów z obcokrajowcami, wykrycia ewentualnego odbioru radiowych przekazów z centrów wywiadowczych czy też rozpoznania w ich zachowaniu przejawów, które potwierdziłyby podejrzenia, iż kontynuują szpiegowską

29 Szerzej zob. E. A. Сазонов, *Образ «врага народа» в партийной и государственной политике большевиков (июль 1917 г. – июль 1918 г.)*, Новосибирск 2002; И. А. Романкина, *Типология диссидентского движения в СССР (1950-е – 1980-е годы)*, Коломна 2007; Н. Б. Арнаутов, *Образ «врага народа» в системе советской социальной мобилизации: идеолого-пропагандистский аспект (декабрь 1934 – ноябрь 1938 г.)*, Новосибирск 2012.

30 Stygmatyzacja posiada charakter negatywnego wartościowania i związana jest z deprecjonowaniem. Wywołuje mechanizm nieufności, wpływa na postrzeganie rzeczywistości poprzez pryzmat stereotypów. W konsekwencji może prowadzić do ograniczenia poczucia bezpieczeństwa, wartości i utrudniać zmianę pozycji społecznej. Stygmatyzacja może wywołać społeczny ostracyzm związany z kształtowaniem tożsamości negatywnej. Szerzej zob. E. Czykwin, *Stygmat społeczny*, Warszawa 2007.

31 LYA, *Статистические сведения [1980]...*, s. 2.

32 LYA, *План основных [1980]...*, s. 1.

33 Tamże.

działalność³⁴. Wyniki wieloletniego dochodzenia były mało znaczące. Na podstawie informacji od agenta „Dulko” ustalono jedynie, iż mąż Marii, Leonardas, utrzymuje znajomość z kuzynem w Australii. Korespondencję zaś prowadził przez różne kontakty adresowe³⁵. Innym przykładem jest śledztwo rozpoczęte w listopadzie 1979 roku przeciwko W. G. Apiszewowi, wobec którego pozyskano operacyjne informacje, iż dokumenty, na podstawie których uzyskał status inwalidy Wielkiej Wojny Ojczyźnianej i został przyjęty do KPZR, były sfałszowane. W rzeczywistości w okresie okupacji miał służyć w niemieckiej policji pomocniczej na Białorusi³⁶. W wyniku dochodzenia ustalono, że faktycznie nie był żołnierzem Armii Czerwonej, inwalidą został zaś w 1944 roku podczas prac leśnych. Natomiast nie służył w policji, ale przy wstępowaniu do partii ukrył fakt, iż jego ojciec był policjantem i został skazany za to na 25 lat pozbawienia wolności. W konsekwencji prokuratura wystąpiła do ministerstwa o pozbawienie go uprawnień inwalidy wojennego, a Komitet Rejonowy KPZR wydalili go z partii³⁷.

Przesłanki uznania za wroga systemu dobrze ukazuje przypadek Kazysa Petravičiуса, ślusarza z fabryki dywanów w Landwarowie. W materiałach operacyjnych charakteryzowano go następująco: „nastrojony nacjonalistycznie i religijnie, studiuje twórczość burżuazyjnych filozofów, stale słucha Radia «Watykan» w języku litewskim [...], prowadzi on samotny tryb życia, nikogo do siebie nie zaprasza”³⁸. Podobnie jak księgowy z Jewia, Bronius Kadusiavičius, który aktywnie działał w kościelnym chórze i pasjonował się poezją³⁹. Plany emigracji również traktowane były w kategoriach zagrożeń dla systemu. Potwierdza to przykład Jakowa Neifelda, narodowości niemieckiej, z osiedla Grzegorzewo. W jego sprawie pozyskano informacje, że zamierza wyjechać do RFN w celu stałego osiedlenia się tam. Postanowiono skierować do pracy operacyjnej agenta o pseudonimie „Poddubnyj”,

34 Tamże, s. 3.

35 LYA, *План основных [1981]...*, s. 3.

36 LYA, *План основных [1980]...*, s. 3.

37 LYA, *Отчёт Тракайского райотделения КГБ Литовской ССР о проделаной работе за 1980 год*, Ф. К-11, ар. 1, б. 3859, л. 12-21, s. 2.

38 LYA, *План основных [1980]...*, s. 8.

39 Tamże.

również narodowości niemieckiej, który miał go nakłonić do zmiany stanowiska i rezygnacji z zamiaru emigracji⁴⁰.

Turyści z zagranicy traktowani byli jako potencjalne zagrożenie w zakresie działalności wywiadowczej i oddziaływania ideologicznego. W tej kategorii podejrzanych szczególną uwagę zwracano na osoby pochodzenia litewskiego, które w prostszy sposób mogły nawiązywać kontakty z mieszkańcami republiki. Dlatego poddawano ich wnikliwej obserwacji. Przykładowo w 1984 roku odnotowano w rejonie trockim obecność dwóch Litwinów, którzy w 1944 roku uciekli przed nadciągającym frontem na zachód i osiedlili się w USA. Wskazywano na ks. Juozasa Kluoniusa i – jak twierdzono – byłego funkcjonariusza niemieckich jednostek policyjnych Juozasa Ramanauskasa. Jak odnotowano w dokumentach KGB: „Będąc w Litwie spotykali się z osobami w przeszłości sądzonymi za szczególnie niebezpieczne przestępstwa lub byliymi zesłańcami, zajmowali się gromadzeniem politycznych informacji. [...] Przez agenta [Ažuolasa] wyjaśniono, że Ramanauskas J. I. ma syna, który w USA pracuje w służbie państwowej i w najbliższych latach planuje jako turysta odwiedzić Litewską SRR. W ten sposób zostały stworzone możliwości zapewnienia rozpracowania syna w przypadku jego przyjazdu do Litwy”⁴¹.

Przykłady te pokazują, że wrogiem ludu łatwo było się stać, lecz nie można było już nim przestać być. Stygmat ten był też dziedziczny. Do tej kategorii można było zostać zakwalifikowanym przez dowolne zachowanie, np. zainteresowanie poznawcze „studiuje twórczość burżuazyjnych filozofów”, tryb życia „samotny”, utrzymywanie kontaktów z dawnymi znajomymi (jeśli mieli do czynienia z radzieckim wymiarem sprawiedliwości), zaangażowanie w sferę religijną. Zamiar emigracji również wskazywał na wrogą postawę, gdyż – jak zakładało KGB – najdoskonalszym krajem na świecie był ZSRR. Chęć jego opuszczenia była więc przejawem próby podważania preferowanych sądów i ocen. Zadaniem KGB było zaś rozpoznawanie, ujawnianie i wyeliminowanie lub wyizolowanie każdego, kogo uznano za wroga.

40 LYA, *Отчёт Тракайского* [1980]..., s. 3.

41 LYA, *Отчёт об агентурно-оперативной* [1984]..., s. 2.

4. Wroga działalność

Jak oceniano w planie pracy operacyjnej na 1980 rok, od pewnego czasu obserwowano aktywizację „wrogiego elementu”. Wskazywano na wykonywanie napisów o „charakterze nacjonalistycznym”, rozpowszechnianie ulotek nacjonalistycznych, profanowanie flag państwowych, kolportaż nielegalnych czasopism „Aušra” (Jutrzenka) i „Lietuvos katalikų bažnyčios kronika” (Kronika Kościoła Katolickiego na Litwie)⁴². Pomimo przedłużającego się dochodzenia sprawców jednak nie wykryto. Zatrzymano natomiast wykonawcę i kolportera ulotek, rozpowszechnianych w styczniu 1984 roku przez wrzucanie ich do skrzynek pocztowych na ul. Trockiej w Elektrenach. Były one napisane ręcznie. Sprawcą okazał się uczeń VII klasy miejscowej szkoły średniej, Gintautas Plepas. Jego matka, Adele Plepienė, w przeszłości była skazana za przechowywanie i rozpowszechnianie antyradzieckiej literatury. W konsekwencji przeprowadzono z nim rozmowę ostrzegawczą oraz skłoniono kierownictwo szkoły do podjęcia wobec niego profilaktycznych działań⁴³.

Wykorzystywanie oficjalnych instrumentów oddziaływania, jak zwracanie się z różnymi skargami do rządowych i partyjnych organów władzy centralnej czy republikańskiej oraz mediów, mogło być również odebrane jako działalność antyradziecka. Świadczy o tym przypadek Jewgienija Sobolewskiego z osiedla Elektreny. Uznano, że jego listy są oszczercze i pisane z pozycji dysydenta. Motywacją stanowiła dla niego aspiracja do zamieszkania w dużym ośrodku miejskim, odmowę traktował zaś jako dyskryminację. Podkreślano równocześnie, że „w sposób demagogiczny żąda wypuszczenia go do dowolnego kapitalistycznego kraju w celu stałego osiedlenia”. KGB postanowiło przerwać jego „wrogą” działalność przez przeprowadzenie „profilaktycznej biesiady”⁴⁴.

Kontakty z obcokrajowcami obciążone były podejrzeniem o podatność na dokonanie zdrady. Przykładowo Antanas Morkunas, mieszkaniec Trok – jak ustaliło KGB – w „przeszłości miał podejrzanе kontakty” z przewodnikiem jednej z amerykańskich wystaw w Mos-

42 LYA, *План основных [1980]...*, s. 2. Zob. też: P. Wołowski, K. Korzeniewska, *Jak służyć Panu Bogu przechrzyć KGB. Rozmowy z twórcami „Kroniki Kościoła Katolickiego na Litwie”*, Warszawa 2006.

43 LYA, *Отчёт об агентурно-оперативной [1984]...*, s. 7.

44 LYA, *План основных [1980]...*, s. 8.

kwie, Sidneyem Smithem, który, jak domniemywano, współpracował ze służbami specjalnymi USA. Podejrzenia wobec Morkunasa wzmocnił fakt, iż kilkakrotnie chciał wyjechać z prywatną wizytą do Stanów, gdzie mieszkali rodzice jego żony⁴⁵.

Zagrożeń dla systemu poszukiwano również przez perlustrację, czyli niejawną kontrolę korespondencji. Dotyczyło to m.in. Biruty Gruzdienė z Jewia. Ustalono, iż w 1979 roku nawiązała kontakt listowny z „jednym z przywódców litewskiej klerykalnej emigracji” w USA, ks. Viktorasem Dabušisem. Jak twierdzono, próbował on na obywatelkę radziecką oddziaływać w duchu nacjonalizmu, przesyłając jej „ideologicznie szkodliwą literaturę”. Podjęto więc, jak się później okazało, nieskuteczną próbę zwerbowania B. Gruzdienė do współpracy w celu rozpracowywania ks. V. Dabušisa⁴⁶.

Wydarzenia w Polsce przyczyniły się do zwiększenia kręgu osób publicznie poddających krytyce system radziecki. KGB w swoich dokumentach starało się umniejszać ich znaczenie. Stwierdzano, że to pojedyncze „politycznie niedojrzałe osoby”. Podawano przykład pracownika ośrodka sportowego „Dynamo”, który jednocześnie był zastępcą przewodniczącego w związkowej organizacji zakładowej, Romualdasa Lankasa. Wśród znajomych chwalił on działalność „Solidarności” oraz „oczerniał” radzieckie związki zawodowe. Mieszkaniec Wilna, Wiktor Sz., który przez przewodniczącego kołchozu im. Tadeusza Kościuszki, Henryka Jankowskiego, został złapany na kradzieży nawozów mineralnych, miał stwierdzić, że „W Polsce komunistów już wieszają. Wkrótce i my z Wami będziemy się rozprawiać”⁴⁷.

Sytuacja w sąsiednim kraju wpływała również na pobudzenie postaw patriotycznych w środowisku litewskim. Skłaniała do manifestowania przywiązania do swego narodu, tradycji i historii, pomimo grożących represji. Przykładowo, z okazji przypadającej na 16 lutego rocznicy niepodległości Republiki Litewskiej w 1982 roku uczniowie dwóch klas maturalnych szkoły nr 2 w Landwarowie, w liczbie 27 osób, uczcili święto nieuznawane w LSRR. Z oburzeniem odnotowano, iż 16 z nich to członkowie Komunistycznego Związku Młodzieży (Kom-

45 LYA, *Отчёт Тракайского* [1980]..., s. 3.

46 Tamże.

47 LYA, *Отчёт Тракайского* [1981]..., s. 4.

somołu) – Коммунистический союз молодёжи (Комсомол). Przyszli oni do szkoły elegancko ubrani, pozdrawiali się świątecznie. Po zajęciach część udała się do domu jednego z uczestników, Romančiuckasa. Tam spożywali alkohol, wspólnie śpiewali narodowe pieśni litewskie oraz tańczyli. Jak stwierdzono: „żadnych szkodliwych politycznie stwierdzeń się nie dopuszczali”. Natomiast pozostali udali się do lasu, gdzie rozpalili ognisko, wykonywali wspólnie utwory litewskie. Jednocześnie wznosili toasty o charakterze politycznym, jak „Za Litwę”, „Niech żyje Litwa”. Jak oceniano, odbyło się to pod wpływem „ideologicznej dywersji przeciwnika”. Na polecenie KGB, 5 uczestników zostało osądzonych przez Komitet Rejonowy Komsomołu, a pozostałym obniżono oceny ze sprawowania i omówiono ich zachowanie na radzie pedagogicznej⁴⁸.

Szczególną uwagę w działalności operacyjnej zwracano na młodzież. Wszelka jej pozasystemowa aktywność była wnikliwie obserwowana, dążono do jej skanalizowania oraz włączenia w określone mechanizmy działania. W 1984 roku uzyskano informację, iż mieszkańcy Elektren, bracia Vidas i Darius Venclovas, gromadzą wokół siebie młodzież na „podstawie ideologicznie szkodliwej”. Wśród ich znajomych zwerbowano więc agenta o pseudonimie „Megejas”. Ustalił on, że bracia nie prowadzą wrogiej działalności. Fascynują się natomiast zachodnią muzyką. Ogólnie nastawieni są zaś apolitycznie. Agentowi przygotowano więc plan działania, który umożliwiał mu wywieranie wpływu na zachowanie grupy przez ukierunkowanie jej na wzory postępowania zgodne z oczekiwaniami systemu⁴⁹.

W 1982 roku KGB przeprowadziło pracę profilaktyczną z Petrasem Jusevičiusem, kierowcą przedsiębiorstwa autobusowego w Jewiu, który w miejscu pracy przeczytał antyradziecki utwór. W związku z tym, że był on członkiem KPZR, powiadomiony został o tym również Komitet Rejonowy, który podjął decyzję o usunięciu go z partii⁵⁰. W listopadzie 1983 roku rozpoczęto obserwację agenturalną spawacza „Litenergo-stroju”, Iwana Sadowskiego, który – jak zaznaczono – będąc w stanie nietrzeźwym, w hotelu robotniczym w miejscowości Elektreny wyra-

48 LYA, *Отчёт Тракайского [1982]...*, s. 1, 6.

49 LYA, *Отчёт об агентурно-оперативной [1984]...*, s. 6.

50 LYA, *Отчёт Тракайского [1982]...*, s. 6.

żał antypaństwowe opinie. Stwierdzał, że wojna jest nie do uniknięcia, i zapowiadał, że w przypadku jej wybuchu podejmie działania o charakterze terrorystycznym wobec komunistów⁵¹. Pozyskiwano również informacje od innych jednostek KGB na temat wrogiego wobec państwa zachowania mieszkańców rejonu. Przykładem może być Petras Aleksiejus, lekarz szpitala kardiologicznego w Elektrenach, w młodości wraz z rodzicami przebywający na zesłaniu. W 1984 roku otrzymano informację, że w czasie pobytu w Moskwie na kursach podwyższenia kwalifikacji wyrażał „nacjonalistyczne i antyradzieckie sądy”. Po jego powrocie KGB przeprowadziło z nim rozmowę ostrzegawczą⁵².

W kategoriach działalności wywrotowej oceniano nawet oglądanie filmów wyprodukowanych za granicą, które nie były rozpowszechniane przez oficjalne instytucje. Raportowano, iż przez agenta „Wikta” ujawniono szereg takich przypadków w Trokach i Elektrenach. Wspólnie z milicją udokumentowano te „sprzeczne z prawem” działania oraz wskazano osoby będące ich organizatorami. Jednym z nich był mieszkaniec Kowna, mistrz sportów wodnych i trener, Artūras Rainis. Wykorzystywał on odtwarzacz wideo, który był własnością jego wuja, Romasa Paškauskasa, mieszkającego w Koszedarach i – jak z oburzeniem odnotowywało KGB – członka KPZR oraz etatowego przewodniczącego związków zawodowych Naukowo-Badawczego Instytutu Weterynarii. Drugim ustalonym sprawcą zajęć związanych z prezentacją filmów produkcji zachodniej był Raimundas Paišys, mieszkaniec Elektren, z zawodu kierowca. Uzyskano również informacje dotyczące podziemia związanego z nielegalnym obrotem filmami produkcji zachodniej w innych miastach⁵³.

Wrogą działalność definiowano bardzo szeroko. Niewątpliwie były to wszelkie zachowania, które nie mieściły się w ramach systemu, a przez to podważały sens jego istnienia. Faktycznie wielokrotnie nie wyrażały one bezpośrednio sprzeciwu wobec ustroju, ale tworzyły dla niego alternatywę. Było to dla władz nie do zaakceptowania. Jako wrogie działania uznawane były nie tylko zamierzone, świadome zachowania mające na celu osłabienie systemu, ale również oceny wy-

51 LYA, *Отчёт об агентурно-оперативной работе и работе с кадрами в Тракайском райотделении за 1983 год*, Ф. К-11, ар. 1, б. 3875, л. 45-57, s. 7.

52 LYA, *Отчёт об агентурно-оперативной [1984]...*, s. 8.

53 Tamże, s. 7.

rażane w formie werbalnej w wąskim gronie osób. System radziecki dążył bowiem do kontroli i uporządkowania według określonych zasad wszelkich przejawów aktywności człowieka.

5. Strajki

Niewątpliwie nowym zjawiskiem w radzieckich warunkach były w analizowanym okresie strajki pracownicze. Nie miały one masowego charakteru, ale sam fakt ich wystąpienia był wielkim wstrząsem dla władzy. Odbierane były w kategoriach zagrożenia dla funkcjonowania systemu. W oficjalnej propagandzie wysuwano bowiem tezę, iż ta forma protestu jest typowa dla krajów kapitalistycznych, nie występuje jednak w Związku Radzieckim, który określany był jako państwo robotników i chłopów. Ich pojawienie się na Litwie związane było z rozwojem sytuacji w Polsce oraz powstaniem i działalnością NSZZ „Solidarność”. Pierwszy protest na terenie rejonu KGB odnotowało w Trokach 3 kwietnia 1981 roku. Zastrajkowało wówczas 14 konduktorów miejscowego przedsiębiorstwa komunikacji autobusowej. Interesujące, iż 12 z nich było narodowości polskiej. W konsekwencji nie wyjechało lub wyruszyło z dwugodzinnym opóźnieniem 10 autobusów. Przyczyną strajku było niewłaściwe naliczanie dodatków premialnych. Protest zakończył się po interwencji Komitetu Rejonowego KPZR. Ukarano również pracowników administracji przedsiębiorstwa winnych nieprawidłowościom. Jednocześnie KGB rozpoczęło obserwację operacyjną inicjatorów strajku. Pomimo prób wyciszenia protestu zyskał on pewien rezonans w społeczeństwie. Jak donoszono, kierowca przedsiębiorstwa komunikacji autobusowej w Jewiu, Jonas Kierdskas, „dopuszczając się nacjonalistycznych wypowiedzi”, wzywał do brania przykładu z trockich konduktorów⁵⁴. By w przyszłości nie dopuścić do podobnych działań, KGB przeprowadziło rozmowy profilaktyczne z dwoma pracownikami przedsiębiorstwa autobusowego. Jednocześnie na spotkaniu kadry kierowniczej wystąpił kapitan Z. Čiapulis. Omówił on negatywne aspekty przyczyn i skutków strajku oraz nakazał zwiększenie czujności politycznej. Jak oceniało

54 LYA, *Отчёт Тракайского [1981]...*, s. 4.

KGB: „To w znaczącym stopniu uzdrowiło atmosferę w kolektywie”⁵⁵. Przeprowadzono również 19 podobnych spotkań w innych zakładach pracy i organizacjach⁵⁶. Podejmowano więc też działania, które miały wpływać na kształtowanie kultury politycznej⁵⁷.

Przedsięwzięcia te nie przyniosły jednak w dłuższej perspektywie trwałych efektów. O ile w 1982 roku nie odnotowano żadnych strajków na terenie rejonu, o tyle w 1983 roku było ich kilka. Dnia 8 marca w landwarowskiej fabryce „Kaitra” grupa robotników remontowych odmówiła podjęcia pracy. Nie odnotowano przyczyn ich decyzji, natomiast stwierdzono, iż odpowiedzialni za dopuszczenie do tego zdarzenia pracownicy otrzymali administracyjne i partyjne ostrzeżenia. W tym samym miesiącu w Jewiu brygada kierowców obsługujących dowóz pracowników na budowę elektrowni w Koszedarach przyjęła skierowaną do dyrekcji rezolucję, zgodnie z którą, jeśli chociaż jeden kierowca zostanie administracyjnie przeniesiony do innych zadań, nikt nie podejmie pracy. Biorąc pod uwagę, iż dowozili oni codziennie 900 robotników, a więc przestój wywołałby rezonans społeczny i straty na budowie, ich postulat zaakceptowano. W dniu 27 października w związku z brakiem odpowiedniej liczby autobusów z Elektren, jadących na budowę w Koszedarach, część robotników odmówiła wyjazdu, gdyż do dyspozycji mieli tylko miejsca stojące. W efekcie 11 autobusów wyjechało z półgodzinnym opóźnieniem. KGB nie tylko gromadziło takie informacje, ale przede wszystkim starało się ustalić inicjatorów wydarzeń, prowadziło też działania profilaktyczne przez naciski na przedsiębiorstwa, instytucje administracyjne i polityczne, by podejmowały działania usuwające przyczyny strajków oraz przyjmowały rozwiązania, które nie dopuszczałyby do ich powtórzenia⁵⁸.

55 LYA, *Отчёт Тракайского [1982]...*, s. 7.

56 Tamże.

57 Jerzy J. Wiatr wskazuje, iż „Kultura polityczna jest to ogół postaw, wartości i wzorów zachowań dotyczących wzajemnych stosunków władzy i obywateli. Do kultury politycznej zaliczamy więc: 1) wiedzę o polityce, znajomość faktów, zainteresowanie nimi; 2) ocenę zjawisk politycznych, sądy wartościujące dotyczące tego, jak powinna być sprawowana władza; 3) emocjonalną stronę postaw politycznych, jak na przykład miłość ojczyzny, nienawiść do wrogów; 4) uznane w danym społeczeństwie wzory zachowań politycznych, które określają, jak można i jak należy postępować w życiu politycznym”. J. J. Wiatr, *Socjologia polityki*, Warszawa 2009, s. 189.

58 LYA, *Отчёт об агентурно-оперативной [1983]...*, s. 8-9.

6. Kontakty z PRL

Pomimo głoszonej oficjalnej przyjaźni z Polską Rzeczpospolitą Ludową⁵⁹, faktycznie do wzajemnych kontaktów podchodzono z dużą ostrożnością. Obrazuje to m.in. sprawozdanie z działalności KGB rejonu trockiego za 1980 rok. Stwierdzano w nim: „Kontrwywiadowcza praca związana z wyjazdami radzieckich obywateli za granicę prowadzona była poprzez realizowanie planu odsuwania od wyjazdu osób o skłonnościach do zdrady, nie wzbudzających politycznego zaufania lub niegodnych reprezentowania naszej Ojczyzny za granicą ze względu na inne motywy. W 1980 roku w wyniku prywatnej wymiany do PRL wyjechało 1030 mieszkańców rejonu, 63 osoby przez Komisariat Rejonowy [KGB] i ROSW [Rejonowy Oddział Spraw Wewnętrznych] zostało zniechęconych do wyjazdów w związku z posiadaniem na nich lub ich bliskich krewnych kompromitujących materiałów. W tym samym czasie do rejonu przyjechało 2050 obywateli PRL. [...] W mijającym roku 2 agentów i 4 kontakty operacyjne wyjeżdżały do PRL i 1 do NRD z naszymi zadaniami w zakresie demaskowania osób, wykorzystujących wyjazdy do PRL z zamiarem uprawiania kontrabandy, a także agentury przeciwnika wśród przyjeżdżających do PRL obco-krajowców z krajów kapitalistycznych. W ostatnim czasie w zgodzie z Zarządzeniem KGB ZSRR № 59ss agentura oddziału rejonowego ukierunkowana jest na ujawnienie spośród obywateli PRL, przyjeżdżających do rejonu w prywatnych celach, osób zajmujących się rozpowszechnianiem prowokacyjnych plotek i podżeganiem radzieckich obywateli do antyradzieckich lub antyspołecznych działań”⁶⁰. Przemiany w Polsce spowodowały znaczne ograniczenie ruchu osobowego. W 1981 roku na prywatne zaproszenie do PRL i innych krajów bloku wyjechało tylko 78 mieszkańców rejonu oraz 34 w celach turystycznych, technicznych i wymiany kulturalnej. Wśród wyjeżdżających było 5 współpracowników KGB⁶¹.

W 1982 roku w raporcie nie uwzględniono szczegółowo wyjazdów do PRL. Odnotowano natomiast, iż za granicę na prywatne zaproszenie udało się 55 osób, z czego 2 do krajów kapitalistycznych.

59 Szerzej zob. M. Pożarskas, *Współpraca przyjaciół zrodzona przez socjalizm*, Kaunas 1984.

60 LYA, *Отчёт Тракайского* [1980]..., s. 4.

61 LYA, *Отчёт Тракайского* [1981]..., s. 8.

Natomiast w celach turystycznych, technicznych i kulturalnych wyjechało 113 mieszkańców, z czego 44 do krajów kapitalistycznych. Wśród uczestników grup turystycznych było 5 współpracowników KGB⁶². Przemiany w Polsce na długi czas wpłynęły na ograniczenie możliwości wyjazdów za granicę. Jeszcze w 1984 roku do innych krajów wyjechało tylko 213 mieszkańców rejonu, z czego 31 udało się do państw kapitalistycznych i rozwijających się. Wśród nich było też 5 współpracowników KGB. Otrzymywali oni określone zdania obserwacji zachowań obywateli ZSRR za granicą, jak też pozyskiwania informacji dotyczących sytuacji w poszczególnych krajach. Przykładowo, agent, którego pseudonim został usunięty z odtajnionych dokumentów, co świadczy o podjęciu przez niego współpracy ze służbami bezpieczeństwa Republiki Litewskiej, po odzyskaniu niepodległości przez ten kraj, „wyjeżdżał w sprawach prywatnych do rodziny w PRL z zadaniem I Wydziału KGB LSRR dotyczącym zbadania operacyjnych uwarunkowań i procesów wśród wierzącej młodzieży Polski. Po powrocie przedstawił sprawozdanie, które było wykorzystane przez I Wydział do informacji centrali”⁶³.

W 1981 roku potwierdziły się wcześniejsze obawy KGB o upowszechnianie ideałów „Solidarności” przez obywateli PRL wśród mieszkańców rejonu. Jak donosił agent „Dulko”, latem przyjechał do Weroniki Pawłowskiej w Landwarowie jej krewny, Tadeusz Pawłowski, na stałe zameldowany w Łodzi. Był on członkiem Komitetu Zakładowego NSZZ „Solidarność” w miejscu swojej pracy. Jak oceniało KGB, w LSRR „zajmował się wrogą propagandą i rozpowszechnianiem idei «Solidarności»”. Do Landwarowa przybył również Władysław Lachowicz. Odwiedził on swoją krewną, Jelenę Grażewicz. Według KGB również podjął podobne działania. Psychoza zagrożeń ze strony PRL była tak duża, iż agent „Sergiej” doniósł, że w zakładzie „Litbumprom” pracuje człowiek, który jest już członkiem NSZZ „Solidarność”. W związku z tym podjęto akcję sprawdzającą. Początkowo pozyskano dodatkowe, ale dość mgliste informacje, iż takich osób jest więcej, funkcjonuje Komisja Zakładowa „Solidarności”, a podobne utworzone zostały również w Wilnie. Jak ustalono, ponad 30% pracowników

62 LYA, *Отчёт Тракайского* [1982]..., s. 5.

63 LYA, *Отчёт об агентурно-оперативной* [1984]..., s. 2.

przedsiębiorstwa „Litbumprom” było narodowości polskiej. W sposób szczególny weryfikowano więc te sygnały. Nie potwierdzono jednak ich wiarygodności⁶⁴. Jednocześnie stwierdzono: „Antysocjalistyczne i antyradzieckie działania hersztów polskiego związku zawodowego «Solidarność» negatywnie wpływają na część ludności rejonu, szczególnie osoby narodowości polskiej”⁶⁵.

7. Życie religijne

Władze radzieckie dążyły do pełnej ateizacji społeczeństwa. Jakkolwiek przejawy religijności były traktowane jako brak świadomości społecznej i utrudnianie procesu tworzenia systemu radzieckiego. Dlatego też przywiązywano szczególną wagę do kontroli i ograniczania zakresu oddziaływania środowisk religijnych⁶⁶. W przypadku rejonu trockiego główna uwaga skupiona była na Kościele rzymskokatolickim, który dawał instytucjonalne oparcie narodowym środowiskom litewskim i polskim. Inne wyznania odnotowywane były marginalnie jako nieposiadające większego znaczenia.

W dniu 25 października 1980 roku, jak stwierdzili funkcjonariusze KGB, „klerykalnymi i nacjonalistycznymi elementami republiki w mieście Troki była zorganizowana religijno-polityczna akcja, poświęcona 550-leciu śmierci litewskiego księcia Witolda. [...] z różnych miast i rejonów republiki przyjechało 300-350 ludzi, w większości młodzież w wieku 14-18 lat i osoby starsze w kategorii wiekowej 50-60 lat. [...] ksiądz [Vincentas] Jalinskas przeczytał kazanie o charakterze nacjonalistycznym i wezwał wszystkich by udali się na zamek. W związku

64 LYA, *Отчёт Тракайского [1981]...*, s. 4; LYA, *Отчёт Тракайского [1982]...*, s. 7.

65 LYA, *План основных [1982]...*, s. 1.

66 Działania różnych Kościołów w znacznym stopniu ograniczały wpływy KPZR i państwa radzieckiego na swoich obywateli. Utrudniały realizację zadań związanych z umacnianiem systemu. Tworzyły pewną alternatywę dla oficjalnego stylu życia i były źródłem ocen oraz postaw społecznych odmiennych od preferowanych. Barbara Szacka wskazuje w tym kontekście na psychospołeczne funkcje religii. Zwłaszcza na więź społeczną: „Umacnia spójność zbiorowości. Jednoczy jej członków przez obrzędy, których wspólne przeżywanie daje poczucie przynależności do wspólnoty. Czynnikiem łączącym jest także wspólny system wierzeń i uznawania tych samych, wywodzących się z nich wartości”. Podporę psychiczną: „Wyjaśnia sens świata i cierpienia”. Kontrolę społeczną: „Religia wzmacnia podstawowe normy i wartości danego społeczeństwa przez wykazywanie ich boskiego pochodzenia i nadawanie im pozaziemskich sankcji”. B. Szacka, *Wprowadzenie do socjologii*, Warszawa 2003, s. 436-437.

z tym, że zamek był w trakcie remontu, nie udostępniano go zwiedzającym, wiodący do niego pomost też był remontowany, uczestnicy zgromadzenia po mszy zebrali się na brzegu jeziora w pobliżu mostu, gdzie śpiewali specjalnie wybrane pieśni z wierszy burżuazyjnych poetów Litwy Marionisa [właśc. Jonas Mačiulis], [Vincasa] Kudirki, [Pranasa] Vaičaitisa, deklarowali ich twórczość o nacjonalistycznym wyrazie. Zebranie nosiło wrogi i nacjonalistyczny charakter”⁶⁷.

W 1981 roku podjęto działania przeciwko 7 uczniom starszych klas szkół średnich. Ustalono, iż utrzymują oni kontakt z duchowieństwem, są ministrantami, i podejrzewano, że mogą w przyszłości podjąć próbę wstąpienia do seminarium duchownego. By przeciwdziałać ich potencjalnym planom dotyczącym rozwoju życia religijnego, podjęto szereg działań operacyjnych. Postanowiono zinfiltrować środowisko oraz rozbić jego spójność. Wśród nich zwerbowano jednego agenta. Poszukiwano również współpracowników w kręgu ich znajomych. Jednocześnie niejednokrotnie zwracano uwagę na wpływ matek na postawy synów. W tej kategorii były one często określane jako „religijne fanatyczki”⁶⁸.

W związku z licznymi ograniczeniami wpływającymi na możliwość realizowania praktyk religijnych i represjami mającymi zniechęcać do uczestniczenia w nich, część aktywności wiernych została przeniesiona do sfery życia nieoficjalnego, co wywoływało podejrzania lub nawet oskarżenia o występowanie przeciwko porządkowi prawnemu⁶⁹. Dlatego też KGB śledziło aktywność w tym obszarze. Przykładowo z sieci agenturalnej uzyskano informację dotyczącą, wspomnianego wcześniej, Kazysa Petrevičiusa, robotnika w fabryce dywanów, iż jest on „religijnym fanatykiem” o „nastrojach nacjonalistycznych”. Stwierdzano również, iż posiada rozległe kontakty wśród „reakcyjnie ukierunkowanych księży”, od których pozyskuje literaturę bezdebitową. Miał też słuchać zachodnich audycji w języku litewskim. To wszystko powodowało, że dopuszczał się wyrażania „politycznie szkodliwych

67 LYA, *Отчёт Тракайского [1980]...*, s. 6.

68 LYA, *Отчёт Тракайского [1981]...*, s. 2-3.

69 Szerzej zob. K. Renik, *Podpolnicy. Rozmowy z ludźmi kościoła na Litwie, Łotwie, Białorusi i Ukrainie 1990-1991*, Warszawa 1991; R. Dzwonkowski (w rozmowie z J. Pałygą), *Za wschodnią granicą 1917-1993*, Warszawa 1993; I. Mikłaszewicz, *Polityka sowiecka wobec Kościoła katolickiego na Litwie 1944-1965*, Warszawa 2001.

sądów”. W wyniku działań operacyjnych, w 1982 roku ustalono, iż jest on nielegalnie wyświęconym na duchownego członkiem Zgromadzenia Księży Marianów Niepokalanego Poczęcia NMP (działalność zakonów katolickich została zakazana na obszarze ZSRR, a limity święceń były w praktyce regulowane przez urzędy ds. wyznań). Postanowiono więc nadal obserwować go, by uzyskać nowe dane dotyczące życia religijnego oraz kontaktów i kanałów rozpowszechniania nielegalnych wydawnictw⁷⁰. Podobnie podejrzewano emerytowaną nauczycielkę Onę Griškavičiutę o udział w nielegalnej działalności wydawniczej. Wyjaśniono jednak, iż jej budzące podejrzenia zachowanie było spowodowane tym, że była ukrytą zakonnica⁷¹.

Odnotowano również, że w latach 1982-1984 do kościoła w Kozakiszkach mieli przyjeżdżać na msze mieszkańcy Kowna i Poniewieża, którzy „pod pozorem podniesienia aktywności religijnej miejscowych parafian próbują rozpowszechniać nacjonalistyczne idee”. Wizyty katolików z innych miast, zwłaszcza z Poniewieża, przyjęły stały charakter. KGB, zaniepokojone tym faktem, podjęło przeciwdziałania. Ustalono, iż inicjatorem jest Rimgaudas Zubavičius, lekarz Przychodni Skórno-Wenerologicznej w Poniewieżu. Działania wobec niego podjęły struktury KGB właściwe dla miejsca jego zamieszkania, a proboszcz ks. Jonas Kazlauskas został ostrzeżony przez lokalne władze komunalne o niedopuszczalności takich form aktywności. W efekcie w 1984 roku służby odnotowały, iż przyjazdy „religiantów” zostały przerwane⁷². Wiosną tego samego roku KGB podjęło interwencję wobec ks. Kazlauskasa, który – jak oceniano – „w celu przyciągnięcia wiernych do bardziej aktywnego uczęszczania do kościoła organizował demonstracje w kościele trzydcinkowego filmu video, produkcji zagranicznej, o życiu, ukrzyżowaniu i zmartwychwstaniu Jezusa Chrystusa. Miał zamiar także pokazać film video o wizycie papieża Jana Pawła II w 1978 [1979] r. w Polsce. Poprzez agenta «Antanas» i kontakt operacyjny «K», Kazlauskasowi «rekomendowano» wstrzymać się od demonstracji danego filmu, ponieważ ta wizyta nosi nie tylko

70 LYA, *Отчёт Тракайского* [1982]..., s. 2.

71 LYA, *Отчёт об агентурно-оперативной* [1983]..., s. 3.

72 LYA, *Отчёт Тракайского* [1982]..., s. 6; LYA, *Отчёт об агентурно-оперативной* [1984]..., s. 5.

religijny, ale i polityczny charakter. Kazlauskas posłuchał rady i film nie był demonstrowany”⁷³.

Pomimo wielokrotnie pojawiających się w dokumentach krytycznych ocen duchowieństwa i życia religijnego nie uznawano tej sfery za wywołującą szczególne trudności. W sprawozdaniu za 1983 rok zapisano: „Obecnie w rejonie nie ma ekstremistycznie ukierunkowanych księży. Pociągnięcie do odpowiedzialności karnej i następnie skazanie [6 maja] na pozbawienie wolności księży [Alfonsasa] Svarinskasa i [Sigitasa] Tamkevičiusa nie wyzwało bolesnej reakcji w rejonie ze strony duchowieństwa i wierzących. Jednakże w lipcu otrzymaliśmy dane, że w kościele w Jewiu w czasie mszy prowadzona była zbiórka podpisów pod petycją o uwolnienie Svarinskasa. W wyniku podjętych działań jeden z organizatorów został zatrzymany. Fakt zbiórki został udokumentowany i materiały skierowano zgodnie z jego miejscem zameldowania i nauki do KGB Kowna, w celu operacyjnego wykorzystania”⁷⁴.

Podsumowanie

KGB było służbą specjalną realizującą zadania w zakresie bezpieczeństwa wewnętrznego i zewnętrznego państwa. Dążyło do infiltracji społeczeństwa w celu ujawniania wszelkich zachowań, które mogłyby być niebezpieczne dla funkcjonowania systemu radzieckiego. Definicje tych zagrożeń były bardzo szerokie, uwzględniały nawet opinie wyrażane w wąskim gronie znajomych. W analizowanym okresie można zaobserwować powolną zmianę obszarów zagrożeń. O ile początkowo praca KGB koncentrowała się na obserwacji osób, które działalność antysystemową prowadziły kilkadziesiąt lat wcześniej i najczęściej odbyły wyrok, oraz dotyczyła poszukiwania aktywności wywiadów zachodnich, o tyle w późniejszym czasie była to raczej odpowiedź na wyzwania współczesności. Wynikały one w dużym stopniu z oddziaływania procesów zachodzących w Polsce na postawy i zachowania obywateli radzieckich. Dotyczyło to kwestii osiągnięcia celów poprawy warunków pracy przez protesty robotnicze, pojawiającej się krytyki systemu, dążenia do uzyskania większego zakresu swobód obywatel-

73 LYA, *Отчёт об агентурно-оперативной [1984]...*, s. 5.

74 LYA, *Отчёт об агентурно-оперативной [1983]...*, s. 4.

skich. Jednocześnie rozwój techniki powodował zwiększenie dostępu do wytworów kultury masowej Zachodu, co również odbierane było w kategoriach zagrożeń systemowych. Na podstawie analizowanych dokumentów można zaobserwować, z jednej strony, zwiększające się niezadowolenie mieszkańców rejonu, a także innych obywateli LSRR (ZSRR), z drugiej zaś, zmniejszającą się skuteczność działania KGB, które w coraz mniejszym stopniu było w stanie uprzedzać zagrożenia, a bardziej starało się minimalizować ich skutki.

Bibliografia

Źródła:

- LYA, *Отчёт об агентурно-оперативной работе и работе с кадрами в Тракайском райотделении за 1983 год*, Ф. К-11, ар. 1, б. 3875, л. 45-57.
- LYA, *Отчёт об агентурно-оперативной работе и работе с кадрами Тракайского райотделения КГБ Литовской ССР за 1984 год*, Ф. К-11, ар. 1, б. 3886, л. 23-34.
- LYA, *Отчёт Тракайского райотделения КГБ Литовской ССР о проделанной работе за 1980 год*, Ф. К-11, ар. 1, б. 3859, л. 12-21.
- LYA, *Отчёт Тракайского райотделения КГБ Литовской ССР о проделанной работе за 1981 год*, Ф. К-11, ар. 1, б. 3866, л. 74-85.
- LYA, *Отчёт Тракайского райотделения КГБ Литовской ССР о работе за 1982 год*, Ф. К-11, ар. 1, б. 3872, л. 21-30.
- LYA, *План основных агентурно-оперативных и организационных мероприятий Тракайского райотделения КГБ Литовской ССР на 1980 год*, Ф. К-11, ар. 1, б. 3858, л. 10-21.
- LYA, *План основных агентурно-оперативных и организационных мероприятий Тракайского райотделения КГБ Лит. ССР на 1981 год*, Ф. К-11, ар. 1, б. 3866, л. 1-9.
- LYA, *План основных агентурно-оперативных и организационных мероприятий Тракайского райотделения КГБ Лит. ССР на 1982 год*, Ф. К-11, ар. 1, б. 3872, л. 7-15.
- LYA, *План основных агентурно-оперативных и организационных мероприятий Тракайского райотделения КГБ Лит. ССР на 1983 год*, Ф. К-11, ар. 1, б. 3875, л. 1-10.
- LYA, *План основных агентурно-оперативных и организационных мероприятий Тракайского райотделения КГБ Лит. ССР на 1984 год*, Ф. К-11, ар. 1, б. 3886, л. 5-15.
- LYA, *Статистические сведения о результатах работы Тракайского РО КГБ Лит. ССР за 1980 год по пятой линии*, Ф. К-11, ар. 1, б. 3859, л. 12-21.
- LYA, *Статистические сведения о результатах работы Тракайского РО КГБ по пятой линии за 1981 год*, Ф. К-11, ар. 1, б. 3866, л. 74-85.

ЛҮА, *Статистические сведения о результатах контрразведывательной работы Тракайского РО КГБ ЛССР за 1984 год*, Ф. К-11, ар. 1, б. 3886, л. 23-34.

Literatura:

- Anušauskas A., *Teroras 1940-1958 m.*, Vilnius 2012.
- Błaszczuk G., *Litwa współczesna*, Warszawa–Poznań 1992.
- Bobryk A., *Odrodzenie narodowe Polaków w Republice Litewskiej 1987-1997*, Toruń 2005.
- Czas totalitaryzmu. Stalinizm, faszyzm, nazizm i pokrewne systemy polityczne w XX wieku*, red. E. C. Król, J. Szymoniczek, Warszawa 2011.
- Czykwini E., *Stygmat społeczny*, Warszawa 2007.
- Davenport J. C., *The Bolshevik Revolution*, New York 2010.
- Dzwonkowski R. (w rozmowie z J. Pałygą), *Za wschodnią granicą 1917-1993*, Warszawa 1993.
- Eberhardt P., *Przemiany narodowościowe na Litwie*, Warszawa 1997.
- Goodman N., *Wstęp do socjologii*, Poznań 1997.
- Gorbatschow M., *Umgestaltung und neues Denken für unser Land und für die ganze Welt*, Berlin 1988.
- Lietuvos naikinimas ir tautos kova 1940-1998*, oprac. I. Ignatavičius, Vilnius 1999.
- Łossowski P., *Litwa a sprawy polskie 1939-1940*, Warszawa 1985.
- Marples D. R., *Historia ZSRR. Od rewolucji do rozpadu*, Wrocław 2011.
- McCaughey M., *Narodziny i upadek Związku Radzieckiego*, Warszawa 2010.
- Mikłaszewicz I., *Polityka sowiecka wobec Kościoła katolickiego na Litwie 1944-1965*, Warszawa 2001.
- Misiūnas R. J., Taageper R., *Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940/1980*, Vilnius 1992.
- Moritz V., Leidinger H., *Die Russische Revolution*, Wien 2011.
- Pipes R., *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 2006.
- Požarskas M., *Współpraca przyjaciół zrodzona przez socjalizm*, Kaunas 1984.
- Renik K., *Podpolnicy. Rozmowy z ludźmi kościoła na Litwie, Łotwie, Białorusi i Ukrainie 1990-1991*, Warszawa 1991.
- Romanek J., *Totalitaryzm sowiecki w ocenie polskiej prasy wojskowej lat 1929-1939*, Toruń 2009.
- Schmitt M., *Das Ostgeschäft von morgen. Glasnost–Perestroika–Uskorenje*, Baden-Baden 1988.
- Sen A. E., *Lietuva 1940. Revoliucija iš viršaus*, Vilnius 2009.
- Srebrakowski A., *Polacy w Litewskiej SRR 1944-1989*, Toruń 2000.
- Szacka B., *Wprowadzenie do socjologii*, Warszawa 2003.
- Totalitaryzm XX wieku. Idee, instytucje, interpretacje*, red. B. Szlachta, W. Kożub-Ciembrowicz, H. Kowalska-Strus, M. Kiwior-Filo, Kraków 2010.
- Turowski J., *Socjologia. Wielkie struktury społeczne*, Lublin 2000.
- Wiatr J. J., *Socjologia polityki*, Warszawa 2009.

- Wołowski P., Korzeniewska K., *Jak służąc Panu Bogu przechrzyć KGB. Rozmowy z twórcami „Kroniki Kościoła Katolickiego na Litwie”*, Warszawa 2006.
- Арнаутов Н. Б., *Образ «врага народа» в системе советской социальной мобилизации: идеолого-пропагандистский аспект (декабрь 1934 – ноябрь 1938 г.)*, Новосибирск 2012.
- Романкина И. А., *Типология диссидентского движения в СССР (1950-е – 1980-е годы)*, Коломна 2007.
- Сазонов Е. А., *Образ «врага народа» в партийной и государственной политике большевиков (июль 1917 г. – июль 1918 г.)*, Новосибирск 2002.
- Север А., *История КГБ*, Москва 2008.
- Шубин А. В., *Парадоксы перестройки. Упущенный шанс СССР*, Москва 2005.
- Яковлев А., *Перестройка: 1985-1991*, Москва 2008.